

Splittringen mellan polska judiska och icke-judiska överlevande från koncentrationsläger

Det svenska samhällets reaktioner våren och sommaren 1945

MORDECHAY GILOH

ABSTRACT • När ungefär 20000 överlevande från nazisternas koncentrationsläger togs emot i Sverige under våren och sommaren 1945 visste flyktingpersonalen och beslutfattarna bland svenska myndigheter mycket litet om deras bakgrund, kultur och etnicitet. I början dominerade inställningen att antagonismen mellan judar och icke-judar från Polen var en religiös eller etnisk ömsesidig motsättning. Efter ett par månader mognade insikten om splittringen i två separata polska identiteter, samtidigt som antisemitismen hos icke-judiska polacker började nämnas vid sitt rätta namn. En liberalare samhällssyn, flyktingpersonalens personliga erfarenheter samt internationella faktorer samverkade till en bättre förståelse för flyktingarnas situation och för deras behov av att bygga upp ett nytt liv i Sverige där många så småningom rehabiliterades.

Den polsk-judiska gruppen som etnisk urskiljbar från den polska icke-judiska gruppen

Två kontingenter av överlevande från nazisternas koncentrationsläger togs emot i Sverige kring krigsslutet i maj 1945. Vid månads-skiftet april-maj, ungefär en vecka innan Tysklands kapitulation, anlände cirka 11 500 personer, mest kvinnor, i den s.k. Bernadotte-aktionen eller Röda Kors-aktionen. Ytterligare cirka 9000 personer anlände under juli månad från Bergen-Belsen i en aktion som initierades av det internationella flyktingorganet UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). Flyktingarna var av olika nationaliteter, där den största gruppen klassificerades som polska medborgare. Enligt Civilförsvarsstyrelsens uppgifter kom 12 874 polska medborgare till Sverige mellan 27 april och 27 juli 1945,¹

och en stor del av dem kom så småningom att stanna i Sverige. I flera decennier kom närvaron av en stor grupp polsk-judiska

andra kontingenten som kom i juli genom UNRRAs försorg. Rapporterna är uppdelade i nationaliteter, med undantag för ungefär 200 "statslösa judar". Rapporterna finns i Krigsarkivet (Civilförsvarsstyrelsens arkiv, referenskod SE/KrA/0829/001:Ö/F7/5). Siffran för den första kontingenten inkluderar tydligen även andra kategorier än "Bernadotte-flyktingarna", för i samma arkivlådor finns även rapporter från beläggningen på de förläggningar och sjukhus där flyktingarna internerades. En vecka efter ankomsten var 11 268 icke-skandinaver internerade. Tillsammans med siffran för de som ankom i juli månad blir totalsumman ungefär 20 300 personer. Den uppskattningen överensstämmer med ett flertal rapporter i Statens Utlänningskommissions arkiv i Riksarkivet, där "något över tjugotusen" anges som antalet överlevande som kom till Sverige. En redovisning av andra källor angående antalet överlevande som anlände ingår inte i ramen för denna artikel. Se Persson 2002: 432 och Hansson 2004: 38.

1 En summering av veckorapporterna från de olika civilförsvarsområdena till Civilförsvarsstyrelsen mellan 27 april och 31 juli visar att 13 748 icke-skandinaver anlände i april-maj 1945 och 9 026 i den

överlevande att bli mer än märkbar i de judiska församlingarna i Sverige.

Läsare som kände till polsk-judiska miljöer i Sverige efter det andra världskriget kan bekräfta att dessa ofta demonstrerade en stark subjektiv upplevelse av en separat etnisk eller nationell identitet som skiljde sig från den polska icke-judiska identiteten. Mellan de två världskrigen breddades skiktet av "naturaliserade" eller "assimilerade" judar med både judisk och polsk identitet, i synnerhet i den före detta österrikiska provinsen Galicien (Mendelsohn 1983: 18). Men deras röst gjorde sig inte hörd mot bakgrunden av en nästan enstämmig betoning av en separat judisk etnisk identitet hos de överlevande.

Detta kunde bero på att judar med polsk identitet lättare assimilerades i Sverige, och därför inte deltog i det judiska religiösa, kulturella eller sociala livet eller att de efter Förintelsen föredrog att dölja eller undertrycka sin judiska identitet. Men många judar hade jiddisch som modersmål eller hemspråk och inte polska. Deras barndomsminnen inkluderade nästan alltid upplevelser av antisemitisk antagonism från icke-judars sida, även om det också finns beskrivningar av fredliga relationer mellan de två grupperna (Cala 1995: 53–55). Deras kulturtradition baserade sig på den judiska religiösa traditionen trots att majoriteten religiöst sett var att betrakta som ateister. I det polska samhället under mellankrigstiden var aristokratin polsk, liksom den politiska, akademiska och militära eliten. Den katolska kyrkan var tongivande med sin antagonism mot judendomen och mot den grekisk-ortodoxa kyrkan. Polska judars attityd till icke-judar reflekterades av "vi"-gentemot-"de", liksom i icke-judars beskrivning av förhållandet mellan grupperna (*ibid.*).

Den ovanstående beskrivningen eller liknande beskrivningar av två skilda nationella, kulturella eller etniska identiteter används ofta i den vetenskapliga litteraturen utan att

författarna anser sig behöva citera sociologisk eller antropologisk forskning som belägg, vare sig de skriver ur en judisk eller icke-judisk synvinkel. T.ex. skriver Szyja Bronsztejn:

It was not only the pattern of their residence in Poland which distinguished Jews from other residents of that country, but also differences in religion, tradition and lifestyle, their different social and professional structures, and the specific mode of dress of a substantial part of the Jewish community. (Bronsztejn 1994: 66.)

Franciszek Adamski skriver:

As is well known, the Jewish question in the reborn Polish state had several different aspects: national, international, politic, economic, cultural, religious and moral. This was due to the high percentage of Polish citizens of Jewish nationality whose religion was alien to the official one, who had a different mentality and way of thinking, a different life-style, and a different everyday culture. (Adamski 1994: 129.)

Samtliga beskrivningar av mellankrigstidens Polen nämner antisemitismen som en dominerande beståndsdel i de polsk-judiska relationerna. Vissa element i konflikten mellan grupperna bottnade i socio-ekonomiska förhållanden som ledde till konfliktsituationer även mellan polacker och andra minoriteter. Men en djupgående religiös såväl som modern rasistisk antisemitism förenade många polska bönder, jordägare, industrikapitalister, akademiker, präster, arbetare och ukrainska och polska nationalisterna i ett gemensamt förakt och hat mot judar. Detta försvårade givetvis assimileringen, och ledde till att polska judar assimilerades i betydligt lägre grad än i andra östeuropeiska länder (Mendelsohn

1983: 32). Under Dmowskis, och senare Pilsudskis ledning, florerade en uttalat antisemitistisk inrikespolitik vars yttersta mål var att försvaga den judiska gruppen ekonomiskt och mer eller mindre påtvinga den att lämna Polen (*ibid.* 39–40).

Paradoxalt nog behölls indelningen i två identitetsgrupper även under förhållanden som i våra ögon tycks kunna ha suddat ut den. Det fanns platser där tyskarna behandlade (missbehandlade) icke-judar mindre brutalt än judar, och ingen etnisk folkgrupp förutom judar och romer blev utsatt för systematiskt massmord på rasistisk grund, men i många nazistiska koncentrations- och arbetsläger behandlades judar och icke-judar likadant. Kläderna var desamma, det gängse språket var tyska, och samtliga var offer för samma förnedring, tortyr, svält, sjukdomar och undergång. Samstämmiga vittnesmål berättar att var och en behöll sin identitet som polsk eller som polsk jude. Tyskarna befäste indelningen genom de tecken alla tvingades bära på fångkläderna. Den gula triangeln betecknade att fången var jude, medan polska icke-judar karakteriserades som politiska fångar och hade ett annat tecken insytt (se t.ex. Gottfarb 1986: 7).

När befrielsen kom i form av Röda Korsets Vita bussar och andra transporter till Sverige var indelningen i två identitetsgrupper lika stark, om inte starkare. Ingen säker bedömning finns på hur stor andel av flyktingarna som var judar, men i Doverstorp, som var det största flyktinglägret för polska kvinnor, bedömde lägerchefen att ungefär 40 procent var judinnor (Judiska minnen 375:29). Det fanns en klyfta mellan judiska och icke-judiska överlevande, och tiotals vittnesmål beskriver flyktingarnas upplevelse av indelningen som nästan knivskarp. Genom att gå igenom en samling av svenska polisintervjuer med överlevande har författaren visat att de judiska överlevande var

påfallande yngre och bättre utbildade, och hade tillbringat en betydligt längre tid i exil, ghetton och koncentrationsläger än deras icke-judiska polska landsman (Giloh 2012). Många judiska överlevande hade ingen familj kvar, hela deras barndomsvärld var krossad. Åratal av rasistiska okvädesord ekade kvar i de överlevandes upplevelser och förstärkte känslan av att vara speciellt utvalda offer. De judiska flyktingarna beskriver två helt skilda identiteter hos polska överlevande: judar och icke-judar. Det är rimligt att anta att samma kategorisering upplevdes av de polska överlevande som inte var judar till sin etniska bakgrund och identitet.

Som kommer att visas nedan mötte de polska flyktingarna vid ankomsten en oförstående inställning till att det bland dem fanns två separata etniska identiteter. Det tog månader av kontakt mellan flyktingarna och det svenska samhället innan yttringarna av den klassiska polska antisemitismen bland polackerna varseblevs trots att de judiska flyktingarna upplevde den från första dagen i friheten i Sverige.

Regeringsbeslutet om att inte tvinga de överlevande tillbaka till Polen, vilket mögande under sensommaren 1945, avsåg tydligen först och främst judar som efter hand började betraktas som en separat etnisk grupp, men kom i praktiken att omfatta alla grupper. Förändringen i den svenska attityden till flyktingarna kan ha inneburit att motståndet mot ”osvenska” element minskade samtidigt som förståelsen och respekten för etniska och kulturella särdrag hos judar och andra ökade. Samhällets ansvar för flyktingarnas rehabilitering och integrering kan ses både som en strävan att eliminera den ekonomiska börda mottagandet innebar och som ett uttryck för en ny, mer solidarisk samhällssyn karaktäristisk för 1900-talets socialdemokratiska eller social-liberala anda och för det välfärds-samhälle som växte fram efter kriget. Men

förändringen kan också böttna i den ekonomiska tillväxtens ökade behov av arbetskraft och i utvecklingen på den utrikespolitiska arenan där Sovjetunionens ökade inflytande, brittiska intressen i Palestina och Sveriges strävan att delta aktivt i återuppbyggnaden av Europa hade implikationer för den svenska flyktingpolitiken.

Myndigheternas direktiv till de organisationer som medverkade i mottagandet av flyktingarna och deras administrativa förordningar under de första månaderna, tillsammans med artiklar i pressen och korrespondens mellan judiska personer och organisationer från denna tid, kan belysa de olika faktorer som föranledde en förändring i attityden till flyktingarna. Mikael Byström (2013: 50) sammanfattar flera orsaker till skiftet från en restriktiv och likgiltig attityd gentemot icke-nordiska flyktingar på 1930-talet till de humanitära insatser som gjordes vid flyktingmottagandet 1945: en gradvis men konsekvent brutalisering av nazisternas behandling av sina offer från 1930-talet till krigsslutet, en ökad syn på statens kapacitet och befogenheter, försvagandet av antisemitism och rasteorier i allmänhet tillsammans med insikten om att flyktingar kan fylla ett ekonomiskt behov.

I ett kortvarigt perspektiv, under månaderna maj till november 1945, speglas den attitydförändring, som i synnerhet de judiska flyktingarna mötte vid kontakten med representanter för det svenska samhället, i flyktingläger och i officiella beslut och förordningar. En grundlig ekonomisk analys har tidigare gjorts av Lars Olsson (1995) som påvisar den betydelse de ekonomiska intressena hade för en snabb utslussning av Röda Kors- och UNRRA-flyktingarna till arbetslivet. Den här artikeln belyser det social-liberala humanistiska engagemanget för nazisternas offer och dess betydelse för förändringen av svenskarnas attityd till klyftan mellan

polska judar och icke-judar och till deras behov av rehabilitering i Sverige. Därtill diskuteras inflytandet av utrikespolitiska faktorer.

Studien är baserad på arkivmaterial från Sverige och Israel. De statliga myndigheternas arkiv, i första hand Statens Utlänningskommissionens och Flyktingnämndens arkiv på Riksarkivet i Marieberg, Länsstyrelsen i Malmöhus läns arkiv, Civilförsvarsavdelningen i Landsarkivet i Lund och Civilförsvarsstyrelsens arkiv i Krigsarkivet i Stockholm har dokumentsamlingar som speglar officiella myndigheters och personers attityder gentemot flyktingar. Bernadottes samling i Röda Korsets arkiv i Arninge innehåller material om olika svenska hjälporgan där Bernadotte var medlem. Judiska minnen, en dokumentsamling på Nordiska museet har en del material av olika slag från personer som upplevde flyktingmottagningen 1945, även från flyktingarna själva. Ytterligare vittnesmål och intervjuer med överlevande finns i Yad Vashems arkiv i Jerusalem.

Judiska upplevelser av antisemitism bland polska icke-judiska överlevande i svenska läger

Många av flyktingarna och även samtida judiska funktionärer och vittnen i Sverige observerade en utbredd antisemitism bland de icke-judiska överlevande, främst de från Polen vilka utgjorde den största gruppen. Inga Gottfarb beskriver många exempel på judiska flyktingars upplevelser av grov verbal antisemitism bland polska flyktingar (Gottfarb 1986: 8, 159–160, 164, 167, 188, 189). Malka Eckerstein, vars vittnesmål finns i Yad Vashems arkiv (O.3/9331), beskriver i allmänna ordalag hur hemskt det var att höra alla antisemitiska kommentarer från de icke-judiska polskorna. Shulamit Sittsamer ankom till Sverige från Ravensbruck den

28 april 1945. I Malmö hamn konfronterades hon med en grupp icke-judiska polskor, varvid antagonism genast uppstod. ”Om ni kommer tillbaka hem så kommer vi att göra färdigt det tyskarna började” var kommentaren hon fick höra från de kvinnor som bara för ett par dagar sedan led i samma helvetiska förhållanden som hon (privat samtal). Zofia Gluchowicz (författarens mor) som ankom till Sverige med Bernadotte-expeditionen den 28 april 1945, och senare sändes vidare till flyktinglägret Doverstorp, berättade med bitterhet att de icke-judiska polskorna vägrade sitta bredvid judinnor under resan.

Zenia Larssons bok *Livet till mötes* är skriven i skönlitterär form men handlar utan tvekan om författarinnans egna upplevelser. Boken beskriver en aggressiv antisemitisk hållning hos icke-judiska polskor på båten från Lübeck till Trelleborg under resan från Bergen-Belsen till Sverige. Men i samma stycke nämns också en äldre polsk man som förlorat sin familj och plågats i koncentrationsläger på grund av att familjen försökte rädda några judiska flickor (Larsson 1962: 11–13). Ingenstans, förutom i en rapport från Doverstorp som citeras nedan, finns motsvarande eller liknande anklagelser från icke-judar om diskriminerande uppförande av judar gentemot andra. Brutala yttringar av antisemitism förekom däremot även i det krigshärjade Polen, där hundratals judar mördades under åren 1944–1946, bland annat i den ökända pogromen i Kielce. Paradoxalt nog, trots att Polen genomgick en brutal ockupation under nazisterna och trots att hundratals icke-judiska polacker upplevde samma sataniska behandling i arbetsläger och koncentrationsläger som deras judiska landsmän, var den polska antisemitismen vital och aktiv även efter nazismens fall.

Vid sidan av en folklig och kyrklig tradition av antisemitism fanns bland många polacker en liberal attityd gentemot judar

och andra minoriteter som ansågs främmande. Tusentals polska judar som överlevde Förintelsen hade icke-judar som riskerade sina egna liv att tacka för detta. Även bland överlevande som kom till Sverige finns vittnesmål om en gemenskap som korsade gränserna mellan nationaliteter och etniska grupper. Den polska exilregeringen i London gjorde från år 1943 stora ansträngningar för att uppmärksamma Englands och de allierades regeringar på det pågående folkmordet av judar i Polen (Gilbert 1981: 101). Den polska legationen i Stockholm under kriget och under de första månaderna efter krigsslutet behandlade alla polska medborgare lika, vare sig de var judar eller ej.² Ovanstående beskrivning av en utbredd polsk antisemitism får därför inte betraktas som ett angrepp mot polacker i egenskap av polacker. Men det vore att förfalska historien om den polska antisemitismen – grundad på generationer av fördomar, religiös propaganda och socio-ekonomiska omständigheter – inte fick sin rättmätiga plats.

Den svenska omgivningens attityd vid mottagandet

Den ”egna” upplevelsen av antisemitisk antagonism som rapporterades i otaliga fall av de judiska flyktingarna och av svenska judar som ofta själva var flyktingar som kom till Sverige innan kriget eller barn och barnbarn till judiska immigranter från sekelskiftet kan ha speglat både konkreta upplevelser i Sverige och ett djupt traumatiskt minne av att i årtal

- 2 Sökordet ”Sweden” i Yad Vashems arkiv ger bl.a. flera hundra nedskrivna intervjuer med överlevande som nämner Sverige i sina vittnesmål. Flera av dem nämner den polska legationen, oftast bara i förbigående, och jag har inte sett ett enda exempel på att den anklagas för en antisemitisk attityd till judar.

Utlänning skall vid ankomsten till Sverige avlämna detta kort och talong ifyllda till passkontrollen.
 A l'arrivée en Suède, l'étranger doit remettre cette carte et ce talon dûment remplis au contrôle des passeports.
 Bei seiner Ankunft in Schweden hat der Ausländer diese Karte nebst Talon ausgefüllt der Passkontrolle abzugeben.
 On arrival in Sweden aliens must deliver this card and talon duly completed to the passport control officer.

Tillnamn Nom de famille Familiennamen Surname		Gleuchowicz <i>Gems</i> GEMS No 193862	
Med stora bokstäver. Tryckstil. — En grand caractères latins. Mit grossen Buchstaben. Druckschrift. — In black letters.			
Samtliga förnamn Tous les prénoms Sämtliche Vornamen Christian names in full		<i>Sophie</i> <i>Mosaïsk</i>	
Födelsedatum Né(e) le Geboren am Date of birth	8 / 8 1920	Nationalitet Nationalité Staatsangehörigkeit Nationality	<i>Polen</i>
Födelseort och land Lieu de naissance et pays Geburtsort und Staat Place of birth and country	<i>Fólkiew - Polen</i>		
Yrke (titel) Profession (titre) Beruf (Titel) Occupation (Title)	<i>Studentin -techn.</i>		
Första nattuppehåll (ort) i Sverige Premier lieu de séjour (première nuit) en Suède Erstes Nachtquartier (Ort) in Schweden Place of stay for the first night in Sweden			
<i>Gems Sophie</i>			
Egenhändig namnteckning — Signature de l'étranger — Eigenhändige Unterschrift — Proper signature.			
Passkontrollens noteringar — Place réservée — Reservierter Platz — For official use only.			
Viseringen gäller för (det icke tillämpliga strykes): direkt genomresa. — uppehåll i Sverige t. o. m. den / 19 .			
Saknade legitimationshandling. Överförd till karantänsförläggning. Förhållandena vid inresan medgav icke utställande av nödfallsvisering.		Inreseortens datumstämpel: Malmö Färjestaden No. <i>WR</i> 28 APR 1945 INRESAN Passkontrollen	
UTLÄNNINGSKOMMISSION 3 - MAJ 1945			

Registreringskort ifyllt av författarens mor vid inresan till Sverige. Efter förnamnet står kommentaren "mosaisk" i blyerts, antecknat av någon tjänsteman senare, liksom ett förtydligande av efternamnet. Hennes namn som gift har också lagts till i blyerts. Riksarkivet, Statens utlänningskommission, passbyrå 1917-1952, E11.

ha varit utpekad, förföljd och trakasserad som offer för det nazistiska judehatet. En jämförelse med hur svenska icke-judar upplevde yttringarna av antagonism inom den grupp flyktingar som kallades för polsk kan bidra till förståelsen av den judiska upplevelsen av polsk antisemitism i Sverige samtidigt som den belyser den svenska omgivningens attityd till judar och antisemitism.

Enligt de regler för mottagande av flyktingar som utarbetades under vintern 1944–1945 skulle flyktingarna sorteras enligt nationalitet. I ett PM som tydligen skrevs i slutet av 1944 eller början av 1945 (Landsarkivet i Lund, Länsstyrelsen i Malmöhus län, Civilförvarssektionen, referenskod SE/LLA/11277/ÖII/2) fastställs att vid registreringen ska varje flykting ange ankomstdatum, fullständigt namn, födelsedatum, nationalitet, födelseort och -land, samt yrke eller titel. Dessa uppgifter fanns senare på de nödfallsviseringskort som flyktingarna fick fylla i vid ankomsten. Kortet finns bevarade i Riksarkivet i Stockholm (Statens utlänningskommission, passbyrån 1917–1952, E11). Flyktingarna behövde inte ange sin religiösa eller etniska tillhörighet.

I den svenska pressens rapporter om mottagandet av flyktingarna under maj månad 1945 användes en förenklad kategorisering där nationalitet och kön var avgörande (Thor Tureby 2015). Samma kategorisering användes i de föreskrifter för flyktingmottagandet som fastställdes under vintern 1944–1945 (samlade t.ex. i Krigsarkivet, Civilförvarsstyrelsens arkiv, referenskod SE/KrA/0829/001:Ö/F7/66) enligt vilka flyktingarna skulle registreras och indelas enligt nationalitet, förmodligen för att underlätta organiseringen av deras återresa till ursprungsländerna. De judiska flyktingarna specificerades inte som en särskiljbar grupp. Ett av undantagen är ett reportage från mottagandet den 28 april 1945 som publicerades

i *Dagens Nyheter* den 4 maj, där ett långt avsnitt ägnas åt tågvarnarna som kom med polska judinnor. Ytterligare ett undantag är ett reportage i tidningen *Expressen* från det polska flyktinglägret i Doverstorp den 26 juni 1945, som kommer att analyseras nedan. Däremot betonades det faktum att flyktinggrupperna innehöll många olika nationaliteter: polska, ungerska, franska, etc. Ingen förnekade att en stor andel av de överlevande var judar. Till exempel nämns i ett reportage från Doverstorpslägret i *Östergötlands Folkblad* (24.5.1945) ”hebreiska böner” och viljan att utvandra till Palestina, men utan att ange att judarna utgjorde en stor separat etnisk grupp.

Malin Thor har i en artikel om Norrköpings Mosaiska Församlings hjälpverksamhet (Thor 2008) beskrivit hur församlingen tillsammans med Norrköpings stad arrangerade ett besök i staden för samtliga kvinnor som var internerade i Doversstorpslägret. Enligt lägerchefen Torsten Nordsjö var ungefär 40 procent av kvinnorna judinnor (se ovan, Thor citerar en liknande siffra från Svenska Dagbladet). Ändå gjordes hela arrangemanget i polsk anda, med Polens nationalfärger som dekorativt motiv. Samtliga rapporter i pressen beskrev hur staden tog emot sina ”polska gäster”, utan att med ett enda ord nämna judinnorna vars identitet för det mesta var långt ifrån nationellt polsk. Detta trots att den lokala Mosaiska Församlingen var medarrangör, och dess medlemmar kanske medvetna om skillnaden mellan jude och icke-jude vad beträffar identitet. Frågan har ställts om detta var en medveten förträngning från svenska judars sida, en reflektion av deras egna anspråk på att vara ”svenskar med mosaisk trosbekännelse”. Genom att betona att de judiska polskorna var att betrakta som ”polskor med mosaisk trosbekännelse” kunde man kanske förstärka sin egen svenska nationella identitet. I detta sammanhang är det

igen värt att citera Zenia Larssons bok *Livet till mötes*: den svenska tjänstemannen som redan på båten registrerade alla flyktingar var fullständigt oförstående inför huvudpersonens vilja att klassificera sin nationalitet som judisk och inte som polsk, och envisades att hon var av polsk nationalitet med mosaisk trosbekännelse. När de överlevande skickades vidare från den första karantämförläggningen i södra Sverige till flyktingläger inne i landet indelades de enligt nationalitet: många av de polska kvinnorna kom till Doverstorp, och inga försök gjordes att upprätta speciella läger för judinnor, förutom de två läger där maten var *kosher*, d.v.s. tillredd enligt den judiska religionens regler.

Svensk flyktingpersonals upplevelse av icke-judiska polackers antisemitism

De i Polen rådande yttre skillnader mellan polska judinnor och icke-judinnor, som drog en viss fysisk gräns mellan de etniska grupperna, var i stort sett utsuddade hos de överlevande som kom till Sverige. De ägde inga kläder som kunde ha varit karakteristiska för social status och kultur, utan var alla klädda i de kläder som de svenska myndigheterna delade ut vid ankomsten. De flesta judinnor var unga, mellan 20 och 25 år, och judinnor i den åldern var oftast polsk-talande trots att de hade vuxit upp i jiddischtalande hem (Mendelsohn 1983: 82–83). Nästan ingen iakttog en judisk religiös livsföring, även om det fanns en del som ville återuppta den traditionella religiösa livsföring som hade varit omöjlig i nazisternas läger. Socio-geografiska skillnader var utsuddade. Ett obildat svenskt öga kunde inte se någon etnisk indelning, och kunde inte peka ut judinnor som en eftersatt minoritet. Det är därför inte förvånande att svenska icke-judiska samtida åskådare hade svårt att inse att det fanns två separata polska etniska grupper.

Den svenska attityden till yttringar av antisemitism bland de överlevande i flyktingförläggningarna var i början oförstående. Antagonismen mellan judar och icke-judar blottade visserligen klyftan mellan dem, men den tolkades i början inte som antisemitism utan som en ömsesidig konflikt, utan ett utpeka någon grupp som tongivande, diskriminerande eller hotande gentemot den andra. I lägren ”begrep personalen ingenting” berättade Leo Rosenbluth för Inga Gottfarb (1986: 189). I en odaterad maskinskriven redogörelse skriver fru Berg, gift med Doverstorpslägrets intendent, om sina upplevelser av arbetet med internerna. På sidan 25 står följande, om en flicka som knackade på hennes dörr i arbetsförmedlingen på lägret, under lunchen:

”Är ni inte och äter?” frågar jag. ”Nej, det är judinnor i köket och då får vi så lite mat så det lönar sig inte att gå dit.” ”Nej”, säger jag, ”ni får lika mycket”. ”Nej, det får vi inte. Ni vet inte, för ni har inte varit där och tittat.” Antagonismen mellan judinnorna och de övriga polskorna börjar anta farliga proportioner. När judinnorna hjälper till i köket vägrar de andra att äta och tvärtom. Lägerledningen grubblar förtvivlat på vilka åtgärder som bör vidtagas. (Opublicerat, vänligen tillställt mig av Pia-Kristina Garde.)

Fru Berg varseblev fiendskapen mellan grupperna men såg dem inte som uttryck för enkelriktad antisemitism utan som ömsesidig antagonism. Doverstorpslägrets chef Nordsjö beskriver i ett odaterat föredrag eller en artikel från 1945 de religiösa motsättningarna mellan katoliker och judar som en punkt där lägerledningens förmåga att medla ställdes på prov, utan att nämna ordet antisemitism, och utan att nämna någon asymmetri i förhållandet mellan grupperna (Judiska minnen

UPPGIFT

på flykting(ar), som den **20/7 1945** avgått från **Linnéskolan**
 i **Limhamn** orten till **Karl-Johansskolan, Limhamn**
 förläggningens namn

Nummer	Namn	Nationalitet	Anm.
✓ 3525	Abramowicz, Rachela (Mos)	Polska	Erh. fick-pengar t.o.m. den 21/7 1945
✓ 274	Cheimowitsch, Irena "	Tjeckoslovak	Erh. fick-pengar t.o.m. den 17/7 1945
✓ 3476	Fuelöp, Manci "	Rumänska	Erh. fick-pengar t.o.m. den 21/7 1945
✓ 680	Guenzberger, Edith "	Tjeckoslovak	Erh. fick-pengar t.o.m. den 17/7 1945
✓ 2492	Herkowicz, Jola "	"	Erh. fick-pengar t.o.m. den 21/7 1945
✓ 3663	Rejman, Rachela "	Polska	Erh. fick-pengar t.o.m. den 24/7 1945

Transportlista av flyktingar från Bergen-Belsen som den 20.7.1945 överfördes från Linnéskolan till Carl Johansskolan, båda i Limhamn utanför Malmö. Listan är utskriven i ett speciellt formulär där en spalt finns för nationalitet. Ingen spalt finns för religion, men kommentaren (mos.) för mosaisk har lagts till för alla i spalten för namn. Specificeringen av vissa av flyktingarna som judar började förekomma i mitten av juli och blev inom kort tid tydligen obligatorisk. Sista spalten till höger är avsedd för speciella anmärkningar, och tjänstemannen utnyttjade den i detta fall till att för var och en ange till vilket datum hon var försedd med de fickpengar a 50 öre per dag som Statens Utlänningskommission delade ut. Länsstyrelsen i Malmöhus län, IV, Civilförsvarssektionen, Ö II volym 12.

375:29). Lars Olsson (s. 117) citerar ett reportage i tidningen *Arbetaren* den 16 maj 1945, inte mer än en dryg vecka efter ankomsten till Doverstorp. Reportaget citerar landsfiskal Högberg som var ansvarig för bevakningen av lägret, angående motsättningen mellan "de äkta polskorna" och judinnorna, mellan vilka det ofta rådde missämja och "flera obehagliga uppträdanden dem emellan etablerats". Landsfiskalens uppfattning var emellertid att det var "judinnorna som vid ett par tillfällen ställt till uppträden, vilket gjort att lägerledningen måste taga i hårt för att upprätthålla

ordningen". Även här ligger tonvikten på en ömsesidig antagonism, där kanske judinnorna är den mer aktiva sidan. Svante Hansson, som citerar Lars Olsson, är övertygad om att landsfiskalens inställning baserade sig på svenska antisemitiska fördomar (Hansson 2004: 334). Journalisten som skrev reportaget upplevde inte antagonismen som asymmetrisk. När reportaget beskrev de baltiska judinnornas situation upplevde han däremot en frän och brutal antisemitism från övriga balters sida, även om ordet inte nämns.

Bland svenska ämbetsmän och politiker

var antipatier och fördomar mot judar utbredda (Kvist Geverts 2008, Andersson och Kvist Geverts 2008, Byström 2008). Landsfiskalen som citerades ovan kan vara ett exempel på antisemitiska fördomar som fanns i det svenska samhället och som yttrade sig bland personalen på lägren. I Civilförsvartsstyrelsens arkiv finns ett exempel på att en stereotypisk föreställning om polska judar som primitiva kunde finnas hos flyktingarbetarna: den 10–18 juli inspekterades de s.k. karantänsföreläggningarna av en representant från medicinalstyrelsen, Arvid Myrgård. Hans rapport vittnar om att sanitetsförhållandena ofta var dåliga, t.ex. var latrinerna ofta ”snuskiga”. I kommunala Flickskolan i Lund som vid inspektionstillfället var befolkat av kvinnor som nyligen anlänt från Bergen-Belsen rengjordes toaletterna sju gånger per dag och var ändå smutsiga. Enligt rapporten berodde detta på ”internernas urinering- och defäkationsvanor /*polska judinnors halvstående ställning*” (Krigsarkivet, Civilförsvartsstyrelsen, referenskod SE/KrA/0829/001:Ö/F7/13; min betoning).

En analys av detta påstående kan vara intressant. Varifrån kunde Myrgård få information om att just polska judinnor inte visste hur man skulle använda en toalett? Det kan givetvis inte vara hans egna observationer eftersom toaletterna var stängda, utan måste ha varit antingen hörsägen på platsen eller egna fördomar från tidigare. Om det var hörsägen kan den knappast ha kommit från lägerledningen, som säkert inte kunde identifiera en toalettbesökare som judinna eller icke-judinna, utan snarare från polska, kanske antisemitiska, kvinnor på platsen. Påståendet verkar också ganska orimligt i sig: judarna i Polen var urbaniserade i mycket högre grad än icke-judar. År 1931 bodde 76,4 procent av polens judar i städer, medan motsvarande siffra för icke-judar var 22 procent (Mahler 1969: 24). Det är därför rimligt att anta att

moderniseringen av levnads- och hygienvanor hade nått längre bland judar än bland icke-judar. Slutsatsen måste vara att den svenska läkare som skrev rapporten baserade sig på en attityd som såg judar som främmande och primitiva.

Karin Kvist Geverts (2013) har visat att det på 1930-talet var legitimt att hysa och att yttra fördomar mot judar på rasistisk grund, samtidigt som en grov antisemitism som ideologi fördömdes. Men trots att det alltså kan ha funnits antisemitiska fördomar hos en del av flyktingpersonalen verkar det som om de var undantag. Hundratals vittnesmål i intervjuer och dokument som speglar flyktingarnas egna upplevelser av tiden i de svenska lägren innehåller inte ett ord om antisemitism hos den svenska personalen. Däremot upplevdes Doverstorpslägrets estniska läkare som antisemit, åtminstone i ett vittnesmål (Sara Rogozinsky, Judiska minnen 375:318). Man kan dra slutsatsen att personalen som sökte arbete med flyktingarna, och i viss mån var ”gallrad” av den svenska hjälporganisationen SISU, inte var den typ av människor som låter rasistiska attityder påverka sina beslut och sina relationer till andra.

Oförstående inför yttringar av antisemitism och oviljan att urskilja judar som en särskild grupp kan kanske i viss mån relateras till den antisemitism som fanns i Sverige, men bottnade också i okunnighet, i viss mån i en ovilja att använda samma indelning i judar och icke-judar som gjordes av nazisterna och eventuellt i en inställning till svenska judar som enligt samma mått var svenskar som de polska judarna var polacker. Ett ytterligare skäl till att ignorera indelningen i separata identiteter var synen att vistelsen i Sverige var tillfällig: när flyktingarna anlände till Sverige blev de klassificerade som ”repatriandi” oftare än som flyktingar. Ordet ”repatriandi” användes i internationella överläggningar om

rehabiliteringen av de miljoner ”displaced persons” som var utspridda i Europa och betydde att de var avsedda att återvända till sina ursprungliga hemländer. Med få undantag beskrevs de många flyktingläger som uppbyggda i Sverige som tillfälliga förläggningar i väntan på hemresan. Visserligen gavs arbetstillstånd inom vissa yrken och arbetsuppgifter för tre månader åt gången, men avsikten var i början inte att låta flyktingarna stanna i Sverige. Det var därför naturligt att kategorisera dem enligt deras nationella tillhörighet och att bortse från vissa grupper svårighet att återvända, som judar, antikommunister och andra. En närmare förståelse för olika grupper speciella behov var omotiverad.

Attitydförändringar

En gradvis förändring av den svenska attityden till flyktingarna speglas i regeringens beslut att ingen tvångsrepatiering skulle ske samtidigt som Statens Arbetsmarknadskommission och de olika länsarbetsnämnderna fick i uppdrag att ansvara både för deras integrering i arbetslivet, deras ekonomiska självständighet och deras sociala behov. En utförlig beskrivning av länsarbetsnämndernas uppdrag och befogenheter finns till exempel i ”Allmänna anvisningar angående länsarbetsnämndernas utlänningsverksamhet 4.7.1945”, Cirkulär från Statens Arbetsmarknadskommission (Riksarkivet, SUK sociala byrån, referenskod SE/RA/420393/420393.06/E1). Efterhand blev det vanligare att man kallade den polska antisemitismen vid dess rätta namn och att man insåg att den judiska gruppen var en separat etnisk grupp som inte var ”polsk”. Förmodligen ledde den personliga kontakten med flyktingarna också till en förmåga att förstå deras personligheter, framtidsutsikter och erfarenheter utan ett filter av generaliseringar och stereotypiska fördomar. I det följande beskrivs några exempel på hur

förändringen i den officiella attityden skedde parallellt med en liknande förändring hos några av de svenskar som hade kontakt med flyktingarna.

Ett markant undantag är Karin Landergren Blomqvist som arbetade på Malmö museum när flyktingarna ankom och internerades där. 50 år senare höll hon ett föredrag om sina upplevelser med flyktingarna, och föredraget blev underlag till en liten bok som gavs ut år 2002. Indelningen i nationaliteter beskrivs som självklara, men i boken finns knappt ett ord om den stora andelen judar bland flyktingarna. Rashat och nationalitetshat nämns men utan att antisemitismen nämns vid namn. Flyktingarnas religiösa behov beskrivs som kristna. Även 50 år senare var denna kvinna, vars demokratiska och antirasistiska ideal är dokumenterade i boken, ovillig att erkänna eller ovetande om att en stor del av flyktingarna var en etniskt och religiöst separat grupp som var utsatt för rasism från andra flyktingars sida (Landergren Blomqvist 2002).

Landergren Blomqvist som förblev ovetande kan jämföras med Kristina Wickman som 1945 var nyutbildad läkare och tjänstgjorde som flyktingläkare för överlevande från Bergen-Belsen i Malmö museum och i Södervärnsskolan som fungerade som beredskapsjukhus, under juli och augusti 1945. Hon refererar bl.a. till en incident där de icke-judiska internerna en dag hotade med strejk därför att en judinna delade ut maten och lägger då till ett utrops-tecken, men i övrigt nämns i dagboken intet om antisemitism. ”Rashat” och ”nationshat” nämns, men utan att specificera vem som hatade vem och hur hatet uttrycktes. När hon blev tilldelad två avdelningar, avdelning 4 och 5 i Södervärnsskolan, nämner hon inte att de var segregerade: avdelning 4 för judar och avdelning 5 för icke-judar. Indelningen var kanske oväsentlig, kanske till och med

ningen pinsam, och förträngdes tydligen som ointressant (Judiska minnen 375:275).

Det kan vara värt att påpeka att dagboken också refererar exempel på samlevnad mellan grupperna. T.ex. beskriver hon en festkväll där patienterna uppträdde med komiska inslag och med galghumor från koncentrationslägren. Kvällen avslutades med nationalsångerna: "Den svenska, polska och judiska", med vilken hon säkert menade den sionistiska rörelsens hymn "Hatikva" (Hoppet) som senare blev staten Israels nationalsång (Judiska minnen 375:275). När hon 50 år senare skickade in sina dagboksanteckningar till Nordiska museet i Stockholm i samband med projektet *Judiska minnen* bifogade hon ett brev och skrev några kommentarer i marginalen till dagboksanteckningarna. Då var det viktigt för henne att påpeka att internerna på Södervärnsskolan faktiskt var segregerade i en judisk och en icke-judisk avdelning, och att antisemitismen ofta kom till uttryck bland icke-judiska patienter.

Torsten Nordsjö var Doverstorpslägrets chef under maj–september 1945. Hans lakoniska rapport om motsättningar mellan judar och katoliker är nämnd ovan. När han ett eller två år senare som student på Socialhögskolan i Stockholm skrev en uppsats om sina erfarenheter på Doverstorpslägret ägnas däremot ett långt stycke åt antisemitismen på lägret och dess rötter (Judiska minnen 375:29). Skillnaden kan bero på att han ansåg att det inte var passande för en myndighetsperson att anklaga polskorna för antisemitism i en artikel som riktades till en bred publik, vilket han kunde tillåta sig i en akademisk uppsats. Men den kan också bero på att hans attityd hade ändrats så att han så småningom analyserade sina observationer annorlunda.

När Arvid Myrgård, som på medicinalstyrelsens uppdrag inspekterade flyktingförläggningarna, besökte Kommunala Flick-

skolan i Lund i mitten av juli rapporterade han inte om antisemitism utan istället om sin bedömning att judinnorna smutsade ner toaletterna (se ovan). Hans inspektionsresor fortsatte till oktober, och rapporterna är bevarade i samma arkivlåda som rapporten från Lund (Krigsarkivet, Civilförsvarsstyrelsens arkiv, referenskod SE/KrA/0829/001:Ö/F7/13). Det är lätt att uppmärksamma att hans stil ändrades under loppet av arbetet till mer koncisa och kortfattade beskrivningar, ett resultat av erfarenheterna han samlade på sig. I fortsättningen anmärkte han flera gånger på den antisemitism han mötte bland de icke-judiska flyktingarna, ett problem som han inte var medveten om eller uppmärksammade under sin första lägerinspektion.

Internationellt inflytande på svenska beslut

Folke Bernadotte var ledamot i styrelsen för SIH (Svenska kommittén för internationell hjälpverksamhet), ett statligt organ som inrättades 1944 för att koordinera olika statliga och privata organisationers insatser i det befriade Europa och i flyktinghjälpen inom Sverige. En del av SIH:s korrespondens finns därför bevarad i Bernadotte-arkivet (Riksarkivet i Arninge, Röda Korsets arkiv). Henrik W:son Beer var sekreterare för SIH, och Sveriges delegat vid något av UNRRAs möten under sommaren 1945, där den internationella efterkrigshjälpen till Europa diskuterades. Han beskrev överläggningarna angående hjälpverksamheten till "displaced persons" den 29 augusti i en preliminär personlig rapport tillställd Sverker Åström på UD. Enligt rapporten var majoriteten av dessa "displaced persons" av polsk och jugoslavisk nationalitet. Sovjetunionen, Polen och Jugoslavien krävde sanktioner mot "sådana personer som icke ville återvända till sitt fosterland", t.ex.

genom att förneka dem de matrasoner som delades ut. Motargumenteringen, ledd av den brittiske representanten, citerades av W:son som följer:

... huvudsynpunkten (var) att alla displaced persons snarast borde återvända till hemlandet, och ingen borde betraktas som "non-patriable" innan motsatsen slutgiltigt bevisats. Det framhölls dock att ett stort antal av de ifrågavarande personerna genomgått sådana erfarenheter och ställts inför sådana personliga lojalitetskonflikter att det ur humanitär synpunkt vore obarmhärtigt att med hot om utsvältning framtvunga ett omedelbart beslut. Det vore därför lämpligare att bevilja dessa människor tillfälle till någon tids återhämtning, vilket även skulle ge dem tillfälle att få informationer om tillståndet i hemlandet... (Riksarkivet i Arninge, Röda Korsets arkiv, Bernadottes samling, vol. 3, referens-kod SE/RA/730236/1/21/3)

I den västeuropeiska, humanitära attityden citeras förståelse för "lojalitetskonflikter", med vilka kanske avsågs politiska, religiösa, eller etniska konflikter – bland dem antagligen antisemitism, fast inget nämndes om att det fanns judar bland de som nu skulle repatrieras. Men det kan också tänkas att "lojalitetskonflikter" är en omskrivning för flyktingarnas rädsla för att återvända till ett land vars inrikes- och utrikespolitik i mycket var dirigerade av Sovjetunionen via den Röda arméns officerare och politruker och vars nya regering var uttalat Sovjet-orienterad.

I en officiell promemoria av W:son Beer som skickades till Bernadotte tillsammans med brevet till Åström (Riksarkivet i Arninge, Röda Korsets arkiv, Bernadottes samling vol. 38, SE/RA/730236/1/21/38) är rapporten om kravet på sanktioner mot repatrieringsvägrare mer detaljerad. Den

innehåller dessutom en kortfattad analys av de olika flyktinggruppernas situation. I den nämns judarna som en urskiljbar nationell grupp av "displaced persons". Det visade sig vara lättare att bistå polska judar som inte ville återvända till Polen, eftersom den polska regeringen meddelade att den inte krävde sanktioner mot de judar som inte ville repatrieras. Promemorian skrevs den 28 augusti, och vittnar om att man nu utan betänkligheter relaterar till judarna som en separat grupp, såväl i internationella överläggningar som i internt svenska. Vidare finns här en internationellt erkänd syn på judarna som i viss mån "non-repatriable", vilket kan ha påverkat även svenska myndigheters beslut angående de judiska flyktingarnas möjligheter att få stanna i Sverige. Den polska regeringens motiv för att undanta judarna från kravet om sanktioner nämns inte. Det kan ha varit förståelse för deras unika och tragiska situation, oförmåga att garantera deras liv och säkerhet i den rådande antisemitiska atmosfären eller en fortsättning på vissa partiers strävan innan kriget att uppmuntra judarna att lämna landet.

Tvångsrepatriering till det förstörda Sovjetstyrda Polen, där utslag av våldsam antisemitism krävde dödsoffer och där bara traumatiska minnen fanns kvar av de överlevandes familjer, upplevdes av de judiska överlevande som kom till Sverige som ett svårt hot mot möjligheten till rehabilitering. Detta vittnar otaliga brev och vittnesmål om. Gillel Storch, en i judiska kretsar välkänd före detta estnisk judisk affärsman bosatt i Sverige, var officiell representant för World Jewish Congress i Sverige, och verkade samtidigt inofficiellt som representant för Jewish Agency. Hans korrespondens med kontoret i Jerusalem finns i det sionistiska centralarkivet i Jerusalem (Central Zionist Archives, collection S, vol. 26). Redan i juli rapporterade han om förhandlingar med den svenska

regeringen om möjligheten att låta de judiska flyktingarna stanna i Sverige. Den Mosaiska Församlingens agerande är väl beskrivet av Svante Hansson (2004: 276–278). Storchs och den Mosaiska Församlingens ansträngningar ledde till att regeringen i början av oktober meddelade att ingen tvångsrepatiering skulle utföras (Gottfarb 1986: 249). Man kan undra om det bara var ett slumpmässigt sammanträffande att judiska organisationers ansträngningar under samma månad ledde till att separata läger för judiska ”displaced persons” upprättades i den amerikanska zonen i Tyskland. Den brittiska ockupationsledningen som var ansvarig för lägren i den brittiska zonen vägrade, troligen på grund av rädsla för att judiska läger skulle bli bas för sionistisk aktivitet och för demonstrationer för fri judisk invandring till Palestina. De hade goda skäl för rädslan: kampanjen för judiska läger leddes av Chayim Yachil, ledaren för den judiska beskickningen från Palestina till de överlevande i Europa (Yachil 1980–1981).

Etnisk-religiös kategorisering

När flyktingar transporterades från en plats till en annan i Sverige, vilket skedde hundratal eller tusentals gånger under loppet av 1945–1946, medföljde alltid en lista över de personer som bytte läger. Många listor finns bevarade i Landsarkivet i Lund (Länsstyrelsen i Malmöhus län, IV, Civilförsvarssektionen, Ö II vol. 8–34). Listorna var säkert till hjälp vid registreringen och mottagningen på den nya orten, men tjänade också de centrala organen vid uppföljningen och den centrala kontrollen av flyktingströmmen. I början antecknades det löpande nummer var och en fick under viseringen vid ankomsten: namn, födelsedatum och nationalitet men ingenting om etnisk eller religiös tillhörighet. Någon gång i början på juli 1945 började listorna

också ange vem som var jude, och möjligtvis började man parallellt också märka registreringskortet med ett J (Judisk) eller M (Mosaisk) för de som troddes vara judar.

Dokument i Bernadottes arkiv kan klargöra hur besluten fattades ifråga om följelistorerna och registreringskortet. Alva Myrdal, välkänd om än omstridd som politisk och kulturell personlighet, var ledamot i SIH och vice ordförande i SDU, Samarbetskommittén för Demokratiskt Uppbyggnadsarbete. Hon besökte Doverstorpslägret den 13 maj 1945, bara en vecka efter kvinnornas ankomst. Efter besöket skrev hon en rapport där hon beskrev flyktingarnas situation och även gav vissa rekommendationer (Riksarkivet i Arninge, Röda Korsets arkiv, Bernadottes samling, vol. 38, referenskod SE/RA/730236/1/21/38). Rapporten gjorde intryck på lägerchefen Torsten Nordsjö som i sin universitetsuppsats år 1947 citerar flera stycken nästan ordagrant, och som också enligt eget vittnesmål följde hennes rekommendationer angående maten som bereddes för flyktingarna, dock utan att nämna Myrdals namn. Bland de problem Myrdal observerade var en utbredd antisemitism bland de icke-judiska kvinnorna, och hon var kanske den första icke-judiska observatören som ansåg att här var skälet till de ständiga sammanstötningarna mellan grupperna. I rapporten relaterar Myrdal också till behovet att förbereda flyktingarna för ett framtida liv i det svenska samhället. Hennes liberala ideologi, och kanske ett mått av realistisk klarsynthet, gjorde henne därmed till en av de första officiella svenska personer som insåg att många polskor aldrig skulle kunna återvända till Polen, stick i stäv med en då nästan samstämmig attityd bland myndigheter och lägerpersonal.

Även journalisten Tora Nordström-Bonnier, som besökte Doverstorpslägret i maj 1945, var bestört över antisemitismen bland polskorna. Hennes rapport i *Expressen*

22.6.1945 ger en lång empatisk beskrivning av de judiska kvinnorna och deras dröm om att "avsluta ökenvandringen" och komma till "det förlovade landet". I hennes beskrivning av samtalet med ordföranden för lägerkvinnornas förtroenderåd, professor Ida Kaminska, ges stort utrymme åt frågan om antisemitismen bland kvinnorna. Kaminskas svar var undfallande. Hon pekade på det faktum att många av kvinnorna var primitiva och utbildade som skäl till att antisemitismen fanns kvar. Vad hon inte berättade för journalisten var att hon själv dolde en judisk eller halvjudisk identitet. Hon var född med namnet Janina Szejnberg och tog namnet Kaminska under den nazistiska ockupationen för att dölja sitt ursprung. Hon beskrivs i reportaget som polska, vilket i artikelns terminologi betyder att hon inte var judinna, och hennes största längtan var att "komma tillbaka hem" till Polen. Hennes biografi finns bevarad i Warszawa-universitetets arkiv. Nordström-Bonnier uppmärksammade alltså att medan de icke-judiska polskorna "ville tillbaka hem" så drömde judinnorna om något annat, om ett nytt hemland i Palestina. Möjligheten att stanna i Sverige nämns i reportaget inte som ett alternativ.

Den 27 maj, två veckor efter sitt besök i Doverstorp, lade Myrdal fram ett förslag till SDUs verksamhet för de f.d. koncentrationslägerfångar som befann sig i Sverige. I förslaget nämner hon exempel på de nationaliteter som finns representerade bland flyktingarna, men nämner då bara "polacker" – inte judar, vilket kan bero på hennes syn på läsarna hon vände sig till, på hennes egen attityd eller bådadera. Men i förslaget ingick som uppgift att motarbeta den antisemitism hon såg bland polskorna. En stor del av hennes förslag gällde informations- och utbildningsverksamhet för demokratiska värderingar, bland annat att översätta Daniel Bricks skrift mot antisemitismen *Varför anklagar man*

judarna till polska. Detta projekt hade enligt henne redan påbörjats – bara en dryg månad efter flyktingarnas ankomst till Sverige.

Ungefär tre veckor efter hennes rapport om besöket i Doverstorp, 18 juni 1945, citeras Myrdal i ett protokoll från ett möte som initierades av SIH med representanter från alla organisationer som var aktiva med flyktingarna i Sverige (Riksarkivet i Arninge, Röda Korsets arkiv, Bernadottes samling, vol. 38, referenskod SE/RA/730236/1/21/38). Myrdal föreslog att registreringen av flyktingarna skulle förbättras så att till exempel deras språk och "konfession" skulle anges. Därmed menades säkerligen att man skulle ange vem som var jude eller judinna, och kanske också katolik. Hennes förslag måste tydligen ha antagits av de representanter från Civilförsvaret och Statens Utlänningskommission som deltog i mötet för, som beskrivits ovan, började "följelistorna" redan två-tre veckor senare specificera vem som var jude, eller "mosaisk".

Hur den svenska personalen visste eller trodde sig veta vem som var jude finns ingestans förklarad. Kanske tillfrågades flyktingarna innan avfärden eller så initierades en inofficiell "folkräkning" som bedrevs av kuratorer eller annan personal på de olika förläggningarna. Någon gång antecknades bokstaven J för judisk eller M för mosaisk identitet på registreringskorten. Vid räkning av korten för dem som avled inom ett år efter ankomsten, 354 personer som inte lyckades återhämta sig fysiskt, var ungefär 30 procent markerade som judar (Riksarkivet, Statens utlänningskommission, passbyrån 1917–1952, E11, vol. 14–15). Det är oklart vem som skrev tillägget och när det gjordes. Vid ankomsten tycks bara de tryckta rubrikerna ha fyllts i. Det är signifikativt att samma kategorisering av flyktingarna, som på 1930-talet användes för att "skydda" Sverige från judisk invandring (Kvist Geverts 2013), nu återinfördes men

denna gång för att skydda judiska flyktingar från antisemitism.

Alva Myrdal kan därför ges viss ära för den attitydförändring som ägde rum under de första månadernas kontakt med de överlevande från lägren. Givetvis spelade också den svenska personalens egna observationer en viktig roll; många som i början var ovetande om den kulturklyfta som fanns mellan polska judar och icke-judar, och kanske med visst mått av indignation bevittnade en separering på rasistiska eller religiösa grunder, insåg i början inte behovet av att erkänna judarna som en etnisk grupp men lärde sig snart av erfarenheterna. Typiskt för ett demokratiskt och humanitärt patos som inte ville erkänna de rasistiska principer som var en av stöttepelarna i den nazistiska ideologin är Torsten Nordsjö's universitetsuppsats, där han reagerar på förslaget att separera judiska och icke-judiska flyktingar i separata läger:

Förhållandet var så allvarligt att det höjdes röster för att skilja på polskor och judinor i olika läger. Lyckligtvis kom dylika åtgärder icke till stånd. Det hade varit att acceptera nazismens våldsläror. Istället sökte man motverka rasfördomarna genom objektiv upplysning. (Nordsjö 1947)

Nordsjö hade inte helt rätt. Att Södervärnsskolan i Malmö som beredskapssjukhus redan i juli eller augusti var indelad i en judisk och en icke-judisk avdelning har beskrivits ovan. I ett cirkulär från Civilförsvartsstyrelsen till föreståndare för olika läger den 16 november 1945 ges direktiv för utplacering av flyktingar från konvalescentförläggningar i Ulricehamn som ska stängas. Bland annat skulle samtliga polska kvinnor överföras till Doverstorp. De polska männen skildes åt: judar till Tappudden och icke-judar till Öreryd. Tydligt fanns det ingen annan utväg för att skydda de judiska männen från

antisemitism och undvika sammanstötningar mellan grupperna (Riksarkivet, Statens Utlänningskommission, Andra Världskrigets lägerarkiv, vol. 4–6, Doverstorpslägrets arkiv).

Summering

Innan de överlevande anlände till Sverige i slutet av april och början av maj 1945 var den svenska opinionen och de svenska myndigheterna ovetande om deras svåra kroppsliga och mentala tillstånd (Reuterswärd 2005). Dessutom saknades förståelse för kulturklyftorna mellan de olika grupperna av flyktingar och med mycket få undantag erkändes judarna inte som en urskiljbar grupp. Mottagandet och den efterföljande karantänperioden blev för de svenska myndigheterna och den svenska personalen knuten till en inlärningsprocess utan vilken flyktingarnas rehabilitering inte hade varit genomförbar. En del av inläringen var mötet med den polska antisemitismen som var fränare, grövre och aggressivare än den man kunde bevittna bland svenskar.

Många konfronterades för första gången med judar som en etnisk minoritet. Svenska judar betraktade sig nämligen ofta som etniska svenskar som tillhörde en religiös minoritet. Ett erkännande av "det judiska" som en etnisk definition, och av behovet att beskydda den judiska gruppen från rasistiska förföljelser även bland nazisternas offer, var en nödvändig del av inlärningsprocessen. Som visats ovan gick inläringen snabbt, tack vare Alva Myrdals och kanske andras skarp syn, och tack vare den svenska personalens förmåga att lära av erfarenheten. Förståelsen för de judiska överlevandes vägran att återvända till Polen, och för många icke-judars vägran att återvända till ett kommunistiskt Sovjetdominerat Polen, växte efter hand och ledde till beslutet att ingen av "repatriandi"

skulle tvingas resa tillbaka till Polen. Ett svenskt liberalt och humanitärt patos i många kretsar bidrog till viljan att ge nazisternas offer en möjlighet att bygga upp sina förstörda liv på nytt i Sverige.

Detta skrivs när den polska regeringen med lagstiftning försöker påverka historieskrivningen i en riktning som tonar ner betydelsen av polackers medverkan till mord på judar under det andra världskriget. Samtidigt ökar oron i Väst-Europa för en våg av xenofobi, islamofobi och antisemitism vilka alla utgör ett hot mot minoritetsgrupper och mot de traditionella liberala värderingar som många anser är grunden till fredlig samexistens i ett multikulturellt och demokratiskt samhälle. Studier av efterkrigstidens attityder till judar och till antisemitism kan bidra till ökad förståelse för judiska och andra flyktinggruppers strävan att kombinera en bibehållen särart med integrering i samhället. Det nutida Europa är mer multikulturellt och öppet än det samhälle flyktingarna mötte 1945. Ändå kan kanske erfarenheten från mötet med nazisternas offer även idag bidra till att stereotypiska och generaliserande attityder får ge vika för en förståelse för flyktingarnas identiteter och kulturella särdrag och en syn på flyktingar som individer med personliga bakgrunder, livserfarenheter och framtidsdrömmar. ■

Författarens tack

Författaren vill rikta ett varmt tack till riksantikvarie Lars Hallberg (Riksarkivet i Stockholm), professor Lars M. Andersson (Högskolan i Halmstad, tidigare Uppsala universitet) och professor Malin Thor Tureby (Linköpings universitet) för deras hjälp och värdefulla synpunkter.

Dr. Mordechay Giloh är född i Sverige år 1952 till polsk-judiska föräldrar, under namnet Mark Gluchowicz. Han arbetar som forskare i jordbruksteknologi i ett israeliskt statligt institut för agronomisk forskning. Sedan 2008 har han dessutom som amatör och frilansare studerat mottagandet av 1945-års räddade till Sverige och deras gradvisa inslussning i det svenska samhället. Han har två tidigare publikationer i ämnet: en populär redogörelse i veckoslutsbilagan till den israeliska dagstidningen Makor Rishon, och en artikel som publicerades översatt till polska i den historiska tidskriften *Zagłada Żydów* ("Den judiska förintelsen") som ges ut i Polen.

The division between Polish Jewish and non-Jewish concentration camp survivors: reactions from the Swedish society during the spring and summer of 1945 • As approximately 20,000 survivors from the Nazi concentration camps were received in Sweden during the spring and summer of 1945, the refugee workers and decision makers knew very little about their background, culture and ethnicity. Initially, the general opinion held that the antagonism between Jews and non-Jews from Poland was a mutual religious and cultural conflict and only a few observed the harsh verbal antisemitism that was common among non-Jewish Polish refugees. Over the coming months, an awareness of two separate Polish identities developed and the prevalent anti-Semitism was recognised for what it was. All persons, who lived within the borders of Poland before the war, were initially classified as Poles but gradually a classification according to religious and ethnic belonging developed. After a few months, the government and authorities realised that it was impossible to demand that all refugees return to their country of origin. A study of the archives of state authorities and aid agencies in Sweden reveals how an increasingly liberal view of society, the personal experiences of the aid workers as well as international circumstances contributed to a deeper understanding of the situation of the refugees and their needs to build a new life in Sweden, where many of them eventually were rehabilitated.

Arkivkällor

- Landsarkivet i Lund
Länsstyrelsen i Malmöhus läns arkiv
Krigsarkivet i Stockholm
Civilförsvarsstyrelsens arkiv
Nordiska museet, Stockholm
Judiska minnen dokumentinsamlingen
Riksarkivet, Stockholm
Röda Korsets arkiv
Statens Utlänningskommission
Andra världskrigets lägerarkiv
Flyktingnämndens arkiv
The Central Zionist Archives, Jerusalem
Yad Vashem, Jerusalem

Bibliografiska referenser

- Adamski, Franciszek, 1994. "The Jewish question in Polish religious periodicals in the Second Republic". *Polin* 8: s. 66.
- Andersson, Lars M., och Karin Kvist Geverts (red.), 2008. *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*. Opuscula Historica Upsaliensa 36. Uppsala: Swedish Science Press.
- Bronsztejn, Szyja, 1994. "Polish–Jewish relations as reflected in memoirs of the interwar period". *Polin* 8: 66.
- Byström, Mikael, 2008. "En talande tystnad? Ett antisemitiskt bakgrundsbrus i riksdagsdebatterna 1942–1947" i *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, red. Lars M. Andersson och Karin Kvist Geverts. Opuscula Historica Upsaliensa, 36. Uppsala: Swedish Science Press, s. 119.
- Byström, Mikael, och Pär Frohnert (red.), 2013. *Reaching a State of Hope: Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State 1930–2000*. Lund: Nordic Academic Press.
- Cala, Alina, 1995. *The Image of the Jew in Polish Folk Culture*. Jerusalem: Magnes Press.
- Gilbert, Martin, 1981. *Auschwitz and the Allies*. New York: Henry Holt and Company.
- Giloh, Mordechai, 2012. "Odmienne sylwetki przybyłych do Szwecji więźniów pochodzenia żydowskiego i nieżydowskiego, ocalałych z obozów koncentracyjnych na ziemiach polskich". *Zagłada Żydów* 8: s. 419–429.
- Gottfarb, Inga, 1986. *Den livsfarliga glömskan*. Höganäs: Wiken.
- Hansson, Svante, 2004. *Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i Mosaiska Församlingen i Stockholm 1933–1950*. Stockholm: Hillel-förlaget.
- Kvist Geverts, Karin, 2008. "Fader Byråkratus' rädsla för antisemitism. Attityder mot judiska flyktingar inom Socialstyrelsens utlänningsbyrå" i *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, red. Lars M. Andersson och Karin Kvist Geverts. Opuscula Historica Upsaliensa, 36. Uppsala: Swedish Science Press, s. 73.
- 2013. "A foreign element within the nation" i *Reaching a State of Hope: Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State 1930–2000*, red. Mikael Byström och Pär Frohnert. Lund: Nordic Academic Press, s. 54–66.
- Landergren Blomqvist, Karin, 2002. *Flyktingar på Malmö museum 1945*. Malmö museets skriftserie nr 1. Malmö.
- Larsson, Zenia, 1962. *Livet till mötes*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Mahler, Raphael, 1969. *Jews in Poland between the Two World-Wars* [på hebreiska]. Tel-Aviv: Dvir Publishing Company.
- Mendelsohn, Ezra, 1983. *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Bloomington: Indiana University Press.
- Nordsjö, Torsten, 1947. "Psykologiska synpunkter på ett koncentrationslägerklientel. Speciellt anpassningssvårigheter framkomna under och efter återhämtningen av det kroppsliga allmäntillståndet". Seminarium i medicinsk psykologi, vårterminen 1947. Judiska minnen dokumentinsamlingen, Nordiska museet, Stockholm.
- Olsson, Lars, 1995. *På tröskeln till folkhemmet*. Södra Sandby: Förlaget Morgonrodnad.
- Persson, Sune, 2002. *Vi åker till Sverige. De vita bussarna 1945*. Rimbo: Bokförlaget Fischer & Co.
- Reuterswärd, Elisabeth, 2005. "Det svenska mottagandet 1945 av flyktingar från koncentrationsläger". *Ale. Historisk tidskrift för Skåne Halland och Blekinge* 3: s. 20–26.
- Thor, Malin, 2008. "Svallvågorna av katastrofen kom också till vår stad" i *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, red. Lars M. Andersson och Karin Kvist Geverts. Opuscula Historica Upsaliensa, 36. Uppsala: Swedish Science Press, s. 179.
- Thor Tureby, Malin, 2015. "Svenska änglar och hyenor möter tacksamma flyktingar.

Mottagningen av befriade koncentrationslägerfångar i skånsk press under året 1945".

Historisk tidskrift 135(2): s. 266–300.

Yachil, Chayim, 1980–1981. "Verksamhetsrapport från den palestinska (judiska) beskickningen hos de överlevande 1945–1949" [på hebreiska], *Yalkut Moreshet* vol. 30 (1980): s. 7–40, vol. 31 (1981): s. 133–176. Institutet för Minnet av Mordechai Anilewitz.